

DOI 10.37491/UNZ.71.20
УДК 347.65/.68 (477+430+438+436+460+493+
492+44+439+479.22+410)

Алла КІРИК¹

ПРАВО НА ОBOB'ЯЗKOBY ЧACTKY MAЙHA У CПAДЩИНИ В ЗАKОНOДАBCTBІ УКPAЇНИ ТА ЗAPУБІЖНИХ КPAЇН

Досліджено поєднання основних засад спадкового права — свободи заповіту й державно-правової охорони інтересів непрацездатних членів сім'ї та родичів. Проаналізовано принцип свободи заповіту, що характерний для всіх розвинених правових систем. Встановлено, що законодавство України не містить визначення поняття свободи заповіту, проте не виникає жодних сумнівів щодо існування цього принципу, що впливає з аналізу положень Цивільного кодексу України щодо спадкування. Визначено, що інститут обов'язкової частки є соціально-забезпечувальним заходом, який покликаний матеріально підтримати ту категорію осіб, які потребують особливого захисту. Проаналізовано аспекти обмеження свободи заповіту. Першим обмеженням свободи заповіту є право вимоги спадкоємців за законом до спадкоємців за заповітом, інше обмеження діє через систему резерву. Здійснено аналіз законодавства зарубіжних країн та окреслено особливості регулювання інституту обов'язкової частки в різних країнах. Визначено, що більшість європейських країн до обов'язкових спадкоємців відносить дітей спадкодавця та в деяких випадках вдову (вдівця) і батьків спадкодавця, натомість українське законодавство відносить до числа обов'язкових спадкоємців малолітніх, неповнолітніх, повнолітніх непрацездатних дітей спадкодавця, непрацездатну вдову

¹ аспірант,
Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова
Kirykalla@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-0729-5986>.

(вдівця) та непрацевдатних батьків. Вивчено новели правового регулювання спадкування обов'язкової частки в Австрії, Угорщині, Бельгії та інших європейських країнах. Досліджено тенденцію до зменшення числа обов'язкових спадкоємців, шляхом позбавлення вдови (вдівця) та батьків спадкодавця обов'язкової частки, натомість передбачено можливість зазначених осіб звернутись до суду з позовом про встановлення узуфрукту на майно спадкодавця.

Ключові слова: свобода заповіту, право на обов'язкову частку у спадщині, розмір обов'язкової частки, спадкоємці.

Принцип свободи заповіту характерний для всіх розвинених правових систем та базується на тому, що заповідач може вирішити, хто буде спадкувати його власність. Виправдано вважати, що свобода заповіту може обмежуватись тільки тоді, коли спадкування виконує соціально-забезпечувальну функцію.

Передбачене Цивільним кодексом України право на обов'язкову частку майна у спадщині також передбачено законодавством більшості зарубіжних держав, адже обов'язкова частка є тим гарантованим мінімумом, який надається необхідним спадкоємцям, незалежно від волі спадкодавця.

Особливу увагу аналізу інституту обов'язкової частки приділяли такі науковці, як: В. В. Васильченко, Н. Б. Дьоміна, О. В. Дзера, І. В. Жилінкова, Ю. О. Заїка, А. М. Ковальчук, П. С. Микитюк, В. І. Серебровський, Є. І. Фурса, Т. А. Фаддеева, Т. Д. Чепиґа та інші.

Мета публікації полягає в дослідженні правової природи інституту обов'язкової частки в Україні та визначенні особливостей регулювання зазначеного інституту в зарубіжних країнах.

Потрібно відзначити, що в римському праві був універсальний принцип свободи заповіту: «заповіт є правовою декларацією наміру особи, який вона хоче реалізувати після своєї смерті». Припускалося, що юридично визнані останні бажання особи будуть вшановані після її смерті, навіть незважаючи на те, що її самої більше не існує [1, с. 78].

Цивільне законодавство України не містить визначення поняття свободи заповіту, але існування зазначеного принципу впливає з положень Цивільного кодексу України щодо спадкування. Тому можна визначити, що свобода заповіту це обсяг прав, за яких заповідач формулює зміст бажаних розпоряджень на випадок смерті.

Свобода заповіту виявляється у волі заповідача в будь-який момент змінити чи скасувати заповіт або включити в заповіт інші розпорядження (заповідальне розпорядження, заповіт з умовою та інші). Як уже зазначалось, принцип свободи заповіту не безмежний, адже заповідач при вираженні своєю волі повинен дотримуватись умов про обов'язкову частку, скасувати зазначену частку заповідач не може. Отже, свобода заповіту обмежується правилом про обов'язкову частку, яка створена в інтересах сім'ї та близьких родичів спадкодавця, а також тих осіб, стосовно яких за життя

спадкодавця встановилися відносини утримання. У багатьох країнах світу на законодавчому рівні визначено, що майно особи в певній частині належить її родині.

Інститут обов'язкової частки можна визначити як соціально-забезпечувальний захід, який покликаний матеріально підтримати ту категорію осіб, які потребують особливого захисту. Тобто право на обов'язкову частку в спадщині є соціальною гарантією для осіб, які не можуть забезпечити самостійне існування.

Обмеження свободи заповіту можна розглядати в кількох аспектах. Першим обмеженням свободи заповіту є право вимоги спадкоємців за законом до спадкоємців за заповітом, інше обмеження діє через систему резерву.

У системі права вимоги спадкоємці за законом мають право вимоги до спадкоємців за заповітом про виплату їм грошової суми, рівноцінної визначеній частині спадщини. Зазначена система характерна для права країн германської правової сім'ї.

Цивільне законодавство Німеччини передбачає, що спадні низхідні спадкоємці заповідача (діти, внуки й ін.), а також його батьки, вдова (вдівець) у разі, якщо за заповітом вони не отримали належної їм частки спадщини або її розмір виявився менше обов'язкової частки (в разі, якщо їх інтереси не забезпечені в заповіті належним чином), мають право на отримання вартості обов'язкової частки у спадщині, розмір якої згідно з § 2303 Німецького цивільного уложення становить половину частки, належної кожному з них у разі спадкування за законом. Під час визначення розміру обов'язкової частки підлягають обліку всі отримані від спадкодавця прижиттєві дарування, причому вони також враховуються при визначенні загального розміру спадщини (§ 2315 Німецького цивільного уложення) [2].

Законодавство Польщі до числа необхідних спадкоємців відносить непрацездатних низхідних (у тому числі малолітніх), вдову (вдівця) і батьків спадкодавця. За правилами обов'язкової частки їм належить, незалежно від змісту заповіту, по 2/3 тієї частки, яка була б ними отримана при спадкуванні за законом. Зазначена норма передбачена ст. 991 ЦК Польщі [3].

Що стосується Австрії, то у зв'язку з прийняттям Регламенту ЄС № 650/2012 «Про компетенцію, застосовуване право, визнання й виконання рішень, прийняття і виконання автентичних документів з питань спадкування, а також про створення Європейського свідоцтва про спадкування» [4], законодавство Австрії зазнало серйозних змін. Так, положення про спадкування, що містяться в Загальній частині Цивільного кодексу Австрії, були дещо змінені та вступили в силу з 1 січня 2017 р. з поправками [5].

Право на обов'язкову частку зазнало найбільших змін, тепер тільки нащадки і вдова (вдівець) або зареєстрований партнер (ідеться про одностатеві шлюби) мають право на обов'язкову частку у спадщині. Стосовно батьків, братів і сестер, бабусь і дідусів, які раніше могли претендувати на обов'язкову частку у спадщині в разі відсутності будь-яких нащадків, то

тепер з новими змінами до Цивільного кодексу Австрії вони позбавляються цього права.

Система резерву застосовується у праві країн, правові системи яких базуються на системі римського права й належать до романської правової сім'ї. У тих державах, де діє система резерву, все майно розподіляється на дві частини: на вільну та резервну частки. Так звана «вільна частка» може бути об'єктом заповіту, тобто заповідач має право розпорядитись на випадок своєї смерті тільки вільною часткою. Друга частина усієї спадщини «резерв» є так званою гарантією, яка забезпечується законодавством і підлягає спадкуванню виключно членами сім'ї спадкодавця. Правові режими, які поширюються на них, істотним чином відрізняються один від одного.

Закон Іспанії встановлює, що, якщо померлий залишає родичів, які є низхідними або висхідними, або залишається вдова (вдівець), частина його майна належить їм. Така обов'язкова частка називається «*herederos forzosos*» за термінологією іспанського закону (ст. 806) [6]. За Цивільним кодексом Іспанії обов'язкова частка становить 2/3 спадщини. В іспанському спадковому праві є поняття «кращий обов'язковий спадкоємець (*ellegitimario mejoro*)». Спадкодавець з цих 2/3 спадщини одну третину передає кращому спадкоємцю, а інша частина в 1/3 переходить іншим обов'язковим спадкоємцям (ст. 823). Вдова (вдівець) якщо він конкурує з дітьми і з низхідними, як обов'язковий спадкоємець отримує частину спадщини узурфрукт. Відповідно до ст. 834 він набуває 1/3 узурфрукта від частки «кращого обов'язкового спадкоємця». Третя частина залишається вільною, якою може розпоряджатися спадкодавець (ст. 808) [7].

Що стосується законодавства Бельгії, то 20 липня 2017 р. прийняті зміни до Цивільного кодексу Бельгії, які набули чинності 1 вересня 2018 р. До внесення змін розмір обов'язкової частки залежав від кількості дітей спадкодавця, якщо спадкодавець мав одну дитину, то розмір обов'язкової частки складав 1/2, а іншою половиною він міг вільно розпоряджатись; якщо мав двоє дітей, то частка становила 2/3; відповідно спадкодавець міг розпоряджатись тільки 1/3. Якщо ж спадкодавець не мав дітей, то його батьки отримували 1/4 частину спадщини як обов'язкову частку. Відповідно до змін, які набули чинності в 2018 році, було скасовано зіставлення розміру обов'язкової частки до кількості дітей спадкодавця, тепер розмір сукупної обов'язкової частки не може перевищувати 1/2 від спадкового майна. Також одним з нововведень було позбавлення батьків права на обов'язкову частку, але натомість законодавець передбачив для батьків можливість звернутись до суду з позовом про встановлення узурфрукту на майно спадкодавця (наприклад, право проживання у будинку спадкодавця) [8].

Відповідно до законодавства Нідерландів право на обов'язкову частку мають тільки діти спадкодавця, але розмір обов'язкової частки не може перевищувати половини того, що діти отримали б у разі спадкування за законом. Вдова (вдівець) можуть у судовому порядку отримати узурфрукт на користування житлом або іншим нерухомим майном, що належало спадкодавцю [9].

Відповідно до ст. 913 ЦК Франції заповідач має право вільно розпорядитися не більше, ніж половиною свого майна, якщо є один необхідний спадкоємець, і тільки четвертою частиною, якщо є три та більше таких спадкоємців [10].

У Франції бічні родичі та вдова (вдівець) не мають права на резерв «*la réserve héréditaire*». За відсутності у спадкодавця дітей право на «резерв» надається висхідним у розмірі 1/4 для кожної лінії (батьківської та материнської) (ст. 914 ЦКФ) [10].

Відповідно до Французького законодавства до обов'язкової частки враховується не тільки те майно, що було у спадкодавця в день смерті, а й подароване за життя майно.

Щодо Угорщини, то до 2013 року спадкування регулювалось Законом IV Цивільного кодексу від 1959 року (в редакції від 1977 року), відповідно до якого першочергове право на отримання своєї частки мали тільки діти померлого. У 2013 році був прийнятий новий Цивільний кодекс Угорщини, в якому закріплені нововведення, що враховують інтереси вдови (вдівця). Тепер вдова (вдівець) спадкує ту частину нерухомості, де вони проживали з спадкодавцем. Усе інше майно порівну ділиться між вдовою (вдівцем) та дітьми. У випадку, коли в пари немає дітей, майно, крім вищезазначеної нерухомості, в рівних частинах ділиться між тим з подружжя, що пережив, та батьками [11].

Цивільне законодавство Грузії надає дітям, вдові (вдівцю) та батькам спадкодавця право на обов'язкову частку, що складає половину частки, яка належала б їм при спадкуванні за законом. Також Цивільний кодекс Грузії наділяє спадкодавця правом на звернення до суду з позовом про позбавлення особи права на отримання обов'язкової частки у спадщині [12].

Щодо англійського законодавства, то в ньому взагалі відсутнє поняття «резерв». У 1938 році був прийнятий «Акт про спадкування», у якому передбачалось право вдови (вдівця), дітей спадкодавця, які є неповнолітніми та непрацездатними, звернутись до суду з обґрунтованою вимогою про «розумне утримання», яке може бути в формі виплат або, як альтернатива, одноразової виплати, що виплачується з майна, якщо таке утримання не було забезпечено заповітом. Уже в 1957 році було прийнято Закон про спадкування (про забезпечення сім'ї та утриманців), у якому передбачалось розумне утримання для інших осіб, наприклад, на утриманців та осіб, кровно не пов'язаних зі спадкодавцем. Також відповідно до зазначеного закону для суду розширили повноваження щодо визначення розміру розумного утримання [13].

Для Українського законодавства вивчення досвіду зарубіжних країн щодо обов'язкової частки є однією з необхідних передумов удосконалення національного законодавства.

Інститут обов'язкової частки був відомий Українському законодавству ще в той час, коли на українських землях діяло законодавство Російської імперії. Обов'язкова частка називалась родовим майном, а зазначене майно, незалежно від волі спадкодавця, належало визначеним особам. У роки радянської влади під обов'язковою часткою розумілось надання

утримання з майна померлого його близьким родичам. Уже у 1922 роках Цивільний кодекс УРСР закріпив право на обов'язкову частку. Зазначена норма збереглась і у Цивільному кодексі України.

Україна належала до країн, де діє система резерву. Цивільне законодавство України обмежує принцип свободи заповіту правом на обов'язкову частку у спадщині законних спадкоємців та полягає в тому, що для кожної із зазначених осіб встановлюється резерв у вигляді половини тієї частки, яка б їм належала в разі спадкування за законом.

Стаття 1241 Цивільного кодексу України до обов'язкових спадкоємців відносить малолітніх, неповнолітніх, повнолітніх непрацездатних дітей спадкодавця, непрацездатну вдову (вдівця) та непрацездатних батьків [14].

Більшість європейських кодексів та законів визначають чіткий перелік підстав, не тільки зменшення, а й позбавлення обов'язкової частки. Українське законодавство не містить законодавчо закріплених підстав позбавлення обов'язкової частки, лише п. 2 ч. 1 ст. 1241 ЦК України містить норму, відповідно до якої зменшення обов'язкової частки можливе за рішенням суду. Натомість постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» від 30 травня 2008 р. № 7 передбачає перелік підстав для зменшення обов'язкової частки, серед яких виділяє погане поводження зі спадкодавцем, ненадання йому допомоги, не здійснення догляду за ним, аморальна поведінка та інші.

Якщо ж звернутись до законодавства зарубіжних країн, то наприклад, відповідно до § 2333 Німецького цивільного уложення, спадкодавець може позбавити нащадка примусової частки (*Entzugdes Pflichtteils*), якщо нащадок:

- здійснює замах на життя спадкодавця, дружини (чоловіка) спадкодавця або іншого нащадка або особи, близького до спадкодавця;
- винен у серйозному злочині або серйозному умисному незначному злочині проти одного з осіб, зазначених у п. 1;
- навмисно порушує встановлені законом зобов'язання з обслуговування спадкодавця;
- засуджений до позбавлення волі умовно щонайменше на один рік через умисний кримінальний злочин.

Те ж саме стосується, якщо остаточно призначено розміщення нащадка в психіатричній лікарні. При тих же умовах заповідач може позбавити своїх батьків або вдову (вдівця) примусової частки [2].

Спадкодавець, заповідаючи своє майно, не може усунути від права на спадкування (шляхом прямої вказівки в заповіті) тих осіб, яким законом гарантується обов'язкова частка. Законодавство України передбачає вичерпний перелік осіб, яким законодавством гарантується обов'язкова частка. Зазначені особи, незалежно від змісту заповіту, мають право вимагати зі спадщини половину їх законної частки. Особа, якій гарантується обов'язкова частка, може вимагати її виділення в тому випадку, коли вона не зазначена в заповіті як спадкоємець або коли заповідана їй частка є меншою, ніж обов'язкова.

Потрібно відзначити, що деякі вчені вважають, що право на обов'язкову частку є обмеженням принципу свободи заповіту, мотивуючи це тим, що заповітом є особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті. І тому, якщо це особисте розпорядження, заповідач може не вказувати в заповіті певних осіб умисно.

Як зазначає Є. І. Фурса, право на обов'язкову частку — це перерозподіл спадщини державою з урахуванням інтересів найбільш незахищених верств громадян у разі не зазначення їх у заповіті або порушення їхніх прав за змістом заповіту [16, с. 75].

Тому обов'язкова частка в спадщині є гарантією інтересів малолітніх, неповнолітніх або непрацевдатних дітей (у тому числі усиновлених), непрацевдатних батьків (усиновлювачів), непрацевдатного чоловіка або дружини та є основним способом захисту прав родичів заповідача при спадкуванні за заповітом, передбачених цивільним законодавством України.

Проаналізувавши законодавство зарубіжних країн, що стосується спадкуванню обов'язкової частки, можна дійти висновку, що майже у всіх розвинених країнах право на обов'язкову частку мають діти спадкодавця, вдова (вдівець) та у певних випадках батьки спадкодавця, незалежно від того, чи працевдатні вони чи непрацевдатні. Хоча в багатьох країнах простежується тенденція до зменшення кількості обов'язкових спадкоємців, шляхом позбавлення вдови (вдівця) та батьків права на обов'язкову частку.

Український законодавець обмежив коло обов'язкових спадкоємців малолітніми, неповнолітніми, повнолітніми непрацевдатними дітьми спадкодавця, непрацевдатною вдовою (вдівцем) та непрацевдатними батьками. Потрібно відзначити, що позиція українського законодавця не є хибною, адже свобода заповіту полягає в тому, що заповідач може обрати особу чи осіб яким перейде майно після його смерті, а забезпечення дітей спадкодавця чи вдови (вдівця) майном, всупереч волі спадкодавця, певним чином, спотворює свободу заповіту. Тому абсолютно виправдано, що обов'язкова частка спрямована на забезпечення прав осіб, майнові інтереси яких не можуть бути забезпечені іншим чином, з погляду соціальної справедливості.

Отже, потрібно відзначити, що спадкове право кожної окремо взятої країни має низку принципових відмінностей. Загалом, право на обов'язкову частку трапляється в законодавстві всіх європейських держав, різняться тільки підходи до обмеження свободи заповіту, встановлення переліку законних спадкоємців, процедури прийняття спадщини та ін. Відтак у більшості європейських країн обов'язкова частка покликана гарантувати права дітей спадкодавця, у той час як український законодавець захищає права тільки малолітніх, неповнолітніх, повнолітніх непрацевдатних дітей спадкодавця, непрацевдатну вдову (вдівця) та непрацевдатних батьків.

Список використаних джерел

1. Exploring the law of succession: studies national, historical and comparative / ed. by K. G. C. Reid, M. J. deWaal, R. Zimmermann. Edinburgh, 2007. 253 p.
2. Гражданское процессуальное уложение Германии: Ввод. закон к Гражданскому процессуальному уложению : пер. с нем. В. Бергманн. М. : Волтерс Клувер, 2006. 472 с.
3. Kodeks cywilny Polski. Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. *Kodeks-cywilny*. URL : <http://bit.ly/2TPSVp3>.
4. Regulation (EU) № 650/2012 of the European Parliament and of the Council of 4 July 2012 on jurisdiction, applicable law, recognition and enforcement of decisions and acceptance and enforcement of authentic instruments in matters of succession and on the creation of a European Certificate of Succession. *EUR-Lex*. URL : <http://bit.ly/2Qe9cBP>.
5. Всеобщий гражданский кодекс Австрии / пер. с нем. [Маслов С. С.]. Москва : Инфотропик Медиа, 2011. 272 с.
6. *Медведев С. Н.* Наследование по завещанию в испанском праве. *Наследственное и семейное право: теория и правоприменительная практика* : материалы межд. научн.-практ. конф. Ставрополь : СКФУ, 2015. С. 199–203.
7. *Código Civil* espacio. Real Decreto de 24 de julio de 1889 por el que se publica el Código Civil. *Agencia Estatal Boletín Oficial del Estado*. URL : <http://bit.ly/2TL1260>.
8. *Lust S.* Bill concerning the reform of the Belgian inheritance law adopted. *Law Business Research*. URL : <http://bit.ly/38LDGS7>.
9. Inheritance tax in the Netherlands, Dutch inheritance law, and Dutch wills. *Expatica Communications B.V.* URL : <http://bit.ly/2U3DzVL>.
10. Code civil. *Légifrance*. URL : <http://bit.ly/3aW2PuH>.
11. *Меркулова Т. А.* Новый Гражданский кодекс Венгрии. *Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения*. 2014. № 2. С. 226–233.
12. Гражданский кодекс Грузии : принят 26.06.1997 г.; введен в действие с 25.11.1997 г. *Юридическая Россия*. URL : <http://bit.ly/2Wb6ctG>.
13. Inheritance tax and inheritance law in United Kingdom [April 18, 2018]. *Global Property Guide*. URL : <http://bit.ly/3cXUKaI>.
14. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435–IV. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL : <http://bit.ly/2w1seVb>.
15. Про судову практику у справах про спадкування : постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.2008 р. № 7. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL : <http://bit.ly/2Wb5nRQ>.
16. *Фурса С. Я., Фурса Є. І.* Спадкове право. Теорія та практика. Київ : Атіка, 2002. 496 с.

Надійшла до редакції 01.12.2019

Alla KIRYK

Leonid Yuzkov Khmelnytskyi University of Management and Law

The Right to Forced Heirship in the Legislation of Ukraine and Foreign Countries

Investigated the combination of the basic principles of inheritance law — freedom of will and state legal protection of the interests of disabled family members and relatives. Analyzed the principle of freedom of will which is typical for all developed legal systems. It is established that the legislation of Ukraine does not contain a definition of the freedom of will, but there is no doubt about the existence of this principle, which follows from an analysis of the Civil Code of Ukraine.

It has been determined that the institution of the forced heirship is a social security measure that is designed to financially support the category of people who need special protection.

Analyzed the aspects of the limitation of the freedom of will. The first restriction on the freedom of will is the right to demand heirs under the law against heirs under the will, another restriction is applied through the reserve system.

The analysis of the legislation of foreign countries in the field of forced heirship. It has been determined that most European countries include the children of the testator and, in some cases, the widow (widower) and the parents of the testator as forced heirs; instead, Ukrainian law classifies the number of forced heirs as minor, adult disabled children of the testator, disabled widows (widowers) and disabled parents. Have been studied the novelties of the legal regulation of inheritance of the forced share in Austria, Hungary, Belgium and other European countries. Investigated the tendency to reduce the number of obligatory heirs by depriving the widow (widower) and the parents of the testator. But it is possible for these persons to go to court with a lawsuit on establishing usufruct on the property of the testator.

Keywords: *freedom of will, forced heirship, the size of the forced heirship.*